Розділ 3

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ

§ 1. Поняття, види та принципи права природокористування

Протягом усієї історії людина задовольняла свої потреби або за рахунок використання природи, її ресурсів чи властивостей, або у взаємодії з нею. З часом форми відносин людини з природою ускладнювалися, ставали все більше різноплановими. Для того щоб надати організованості цим відносинам, уникнути нищівної експлуатації природних ресурсів, запобігти їх вичерпанню і забезпечити раціональне використання й відтворення, потрібна правова регламентація. Право природокористування виникло у відповідь на ці потреби[1].

Право природокористування в Україні задекларовано на рівні Основного Закону держави. Так, відповідно до Конституції України: «Кожний громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до закону» (ч. 2 ст. 13), «Право приватної власності набувається в порядку, визначеному законом. Громадяни для задоволення своїх потреб можуть користуватися об'єктами права державної та комунальної власності відповідно до закону» (частини 1, 2 ст. 41)[2].

Поняття права природокористування на сьогодні ні загальним, ні галузевим законодавством не визначено, а тому має велике наукове підґрунтя та є темою для теоретичних досліджень. Варто звернути увагу, що в теорії наголошується на чіткому розмежуванні таких категорій, як «право природокористування» та «природокористування». Перше поняття можна розглядати в трьох аспектах: як правовий інститут (система правових норм, що регулює суспільні відносини щодо

[1] Екологічне право України. Академічний курс : підручник / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. 2-ге вид. Київ : Юрид. думка, 2008. С. 85.

[2] Конституція України : Основний Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр (дата звернення: 10.05.2023).

вилучення корисних властивостей природних об'єктів, порядку, умов надання, експлуатації та припинення їх використання); як суб'єктивне право (можливість, що належить конкретному суб'єкту, використовувати об'єкт природи відповідно до цільового призначення для вилучення його корисних властивостей і якостей); як правовідносини (врегульовані нормами права суспільні відносини щодо використання корисних властивостей природних об'єктів, змістом яких є відповідні права та обов'язки природокористувачів)[1].

Щодо безпосередньо категорії «природокористування» доцільним буде звернутись до робіт авторів, чиї наукові праці присвячено визначенню та розкриттю цього поняття.

Зокрема, варто виокремити загальновідоме визначення Ю. М. Куражковського, адже вважається, що саме він у другій половині XX ст. ввів у науку цей термін. Під природокористуванням автор передбачив процес взаємодії суспільства і природи у загальному вигляді, а основним завданням цього процесу є розроблення загальних принципів здійснення різної діяльності, пов'язаної або з безпосереднім користуванням природою та її ресурсами, або з її змінними явищами.

У ході розвитку цієї сфери суспільних відносин поняття «природокористування» почало знаходити своє відображення в енциклопедичних джерелах. Так, у словнику за редакцією В. Т. Бусела під ним розумілось використання природних багатств Землі, вивчення їх використання[2].

Свій активний розвиток розглядувана категорія досягла в наукових розробках фахових вчених. Багатоаспектним є визначення природокористування, яке надав Ю. Ю. Туниця: «Це триєдність процесу природокористування, тобто використання, охорона та відтворення двоєдиних компонентів природної основи матеріального виробництва – природних ресурсів та природного життєвого довкілля»[3].

Цікавий підхід розробив у своїй дисертації О. Г. Котеньов. Автор у своєму комплексному дослідженні розкрив поняття через перелік його характеристик та наголосив, що «природокористування – це про-

[1] Екологічне право : підручник / А. П. Гетьман, Г. В. Анісімова, А. К. Соколова та ін. ; за ред. А. П. Гетьмана. Харків : Право, 2019. С. 167–168.

[2] Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : Перун, 2003. С. 946.

[3] Туниця Ю. Ю. Економіка і ринок: подолання суперечностей : монографія. Київ : Знання, 2006. С. 115.

цес, тобто послідовна зміна станів або явищ, яка відбувається в закономірному порядку; у природокористуванні завжди наявна присутність людини (або інших похідних від неї суспільних формацій); мета природокористування – задоволення потреб людини, суспільства та держави; природокористування має вольовий характер, тобто його виникнення, здійснення та завершення залежить від волі природокористувача; природокористування завжди повинно мати характер правомірної діяльності (має бути врегульоване правом, однак це не є обов'язковим для здійснення окремих видів загального природокористування, яке ґрунтується на природних правах та потребах людини); об'єктом користування є природний ресурс, що використовується людиною»[1].

Також у багатьох авторів викликає інтерес розмежування «природокористування» із такою суміжною категорією, як «використання природних ресурсів». На думку вчених, наприклад Н. Р. Кобецької, термін «використання природних ресурсів» влучно характеризує конкретні види діяльності, пов'язані з процесами отримання корисних властивостей з елементів природних матерій[2].

Загальновідомо, що історія розвитку інституту природокористування бере свої витоки з часів формування та становлення науки екологічного права та її окремих підгалузей. Визнається, що вперше активно почали порушуватися проблеми щодо раціонального природокористування та охорони навколишнього природного середовища в період 40-х – кінця 50-х рр. XX ст. в межах розвитку земельно-правових відносин, та стверджується, що основні питання зосереджувались на тенденціях посилення експлуатації природних ресурсів та подальшої централізації управління та контролю. Це привело до часткового врегулювання цих проблем не лише у сфері земельних правовідносин, але і в інших галузях екологічного права.

В середині минулого сторіччя було підготовано та прийнято велику кількість нормативно-правових актів і практично закладено основи формування нової галузі права в екологічній сфері, розроблено та прийнято цілу низку законодавчих актів і відповідно закладено основи

[1] Котеньов О. Г. Принципи права природокористування : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06. Харків, 2016. С. 25.

[2] Кобецька Н. Р. Дозвільне та договірне регулювання використання природних ресурсів в Україні : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2016. С. 48.

формування нової галузі права у сфері екології. Це сприяло появі низки наукових розробок по даній темі, прикладом яких є праці Н. І. Титової «Охорона природи Української РСР», В. Л. Мунтяна «Правова охорона природи Української РСР» та ін. У вказаних роботах автори напрямки своїх досліджень пов'язують не тільки з користуванням природними ресурсами, але з їх охороною та збереженням.

Відомо, що в подальшому розвитку окремих сфер природокористування різними ресурсами вже наприкінці XX ст. була проведена кодифікація водного, земельного, лісового, фауністичного, атмосфероохоронного законодавства та законодавства про надра. З такою кодифікацією багато вчених пов'язують активне зростання науково-методологічних і теоретичних досліджень найрізноманітніших проблем правового регулювання охорони використання та відтворення окремих природних ресурсів і комплексів та навколишнього природного середовища в цілому. Наприклад, окремі українські вчені цілком доречно наполягали на можливості існування альтернативи праву виключної державної власності на природні ресурси у вигляді права на їх використання тощо. Такі погляди поділяв професор В. Л. Мунтян, зокрема у своїй дисертації з дослідження проблем раціонального використання природних ресурсів та правових способів його врегулювання[1].

Найважливішим етапом формування права природокористування є період конституційного становлення незалежної України, оскільки один із напрямків реформування в нашій державі передбачав напряму закріплення в Основному Законі природних прав громадян, зокрема екологічних. Закріплення екологічних прав на рівні конституцій багатьох пострадянських країн, на думку А. П. Гетьмана, пов'язано з розумінням міжнародним співтовариством необхідності не лише збереження та ефективного використання ресурсної бази навколишнього природного середовища, а й створення умов його існування, потреби дихати чистим повітрям, пити чисту воду, споживати екологічно безпечну їжу та задовольняти інші біологічні й духовні потреби населення. Таке уявлення про природність та невідчужуваність екологічних прав у результаті трансформувалось у гарантовані державою та нормативно встановлені права на використання та експлуатацію природних

[1] Мунтян В. Л. Правові проблеми раціонального природокористування: монографія. Київ вмд-во Київ. ун-ту, 1973. 184 с.

ресурсів, їх охорону від знищення, пошкодження, псування, заподіяння шкоди природі будь-яким іншим способом[1].

Наступним важливим аспектом характеристики права природокористування є його класифікація. Поділ права природокористування на види було визначено науковцями ще до прийняття чинних на сьогодні відповідних нормативних актів. Так, Ю. О. Вовк наголошує, що залежно від ступеня правової регламентації фактичного використання людиною природних ресурсів та засобів регулювання цього використання слід розрізняти: природні умови існування людини (споживання кисню та ін.); загальнодоступне користування природними ресурсами; всебічно врегульоване право природокористування, що передбачає експлуатацію як об'єктів природи, що перебувають у власності держави, так і тих що не піддаються індивідуалізації[2].

На сьогодні це питання частково визначено на рівні законодавства. Зокрема, певне роз'яснення надає Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища»: «Використання природних ресурсів в Україні здійснюється в порядку загального і спеціального використання природних ресурсів» (ч. 1 ст. 38)[3].

Загальне природокористування передбачає, як правило, безоплатний та вільний доступ фізичних осіб до природних об'єктів з метою задоволення їх життєво необхідних потреб. Безоплатність та вільність такого користування, як зазначають науковці, пояснюється тим, що експлуатація об'єктів довкілля тут практично не впливає на стан навколишнього природного середовища та здійснюється для задоволення життєвих потреб людини (естетичних, оздоровчих, рекреаційних тощо). Відмінними особливостями загального природокористування від спеціального є такі: природний об'єкт не надається конкретній особі в користування і не виділяється у відособлене володіння природокористувача; є природним правом людини, що виникає із самим фактом народження і супроводжує людину протягом усього її існуван-

[1] Гетьман А. П. Доктрина екологічного права та законодавства України : монографія. Харків : Оберіг, 2019. С. 85, 91.

[2] Вовк Ю. А. Вибрані праці / упорядники А.П. Гетьман, М.В. Шульга; відп. ред. М.В .Шульга. - Х.: Юрайт, 2013 С. 612.

[3] Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25.06.1991 №1264-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12 (дата звернення: 10.05.2023).

ня у природному середовищі; притаманно громадянам незалежно від їх визнання державою чи надання державними органами; припинення природного права можливе лише у випадку неможливості здійснювати його взагалі (наприклад у разі повного зникнення природного ресурсу, щодо якого здійснювалося загальне природокористування, чи зникнення самого природокористувача); законодавство не передбачає жорсткої прив'язаності загального природокористування до однієї мети[1].

Спеціальне природокористування, своєю чергою, має на меті провадження певного виду діяльності в ході користування природним ресурсом за умов отримання юридичною або фізичною особою спеціального дозволу на це та здійснення передбачених законодавством виплат. Для такого виду природокористування характерними є такі ознаки: прив'язаність природокористувача до певного природного ресурсу та зумовлена цим специфіка окремих видів діяльності щодо видобутку, експлуатації, споживання природних ресурсів, які вимагають установлення щодо кожного з них спеціальних вимог і правил; спеціальна правосуб'єктність осіб, які можуть отримувати природні ресурси у відокремлене постійне або тимчасове користування; спеціальні процедури набуття права на природокористування та отримання відповідних передбачених законодавством документів (державних актів, дозволів, квитків, карток тощо), які посвідчують таке право та зареєстровані у встановленому порядку; справляння зборів (рентної плати) користувачами природних ресурсів за спеціальне природокористування[2]. Особливістю, такого природокористування, на відміну від загального, є наявність відповідного впливу на стан природних ресурсів та комплексів.

В екологічному законодавстві закріплено поділ природокористування на види за термінами користування. Постійна реалізація особами свого права на використання природних ресурсів є передусім характерною для окремих видів спеціального природокористування, а також для загального природокористування. Пояснюється це тим,

[1] Екологічне право України : підручник / за ред. І. І. Каракаша. Одеса : Фенікс, 2012. С. 161–162.

[2] Комарницький В. М. Теоретико-методологічні засади права спеціального природокористування : монографія. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2009. С. 44–45.

що останнє виникає як необхідна умова та джерело забезпечення життєдіяльності людини, як частина довкілля, що задовольняє пізнавальні, естетичні, освітні, наукові, рекреаційні, оздоровчі та інші потреби людства. Тобто таке природокористування формує ті умови існування людей, які об'єктивно постійно необхідні для забезпечення нормального функціонування як конкретної особи, так і суспільства в цілому[1]. У той же час низка спеціальних законів, які присвячено окремим інститутам екологічного права, встановлюють імперативні строки користування певними видами природних об'єктів (водами, надрами, лісами). Залежно від виду природокористування таке користування може бути довгостроковим та короткостроковим. Практичне значення даного поділу полягає в можливому встановленні додаткових вимог до порядку та умов щодо користування природним ресурсом.

Власні варіанти класифікаційних ознак поділу права природокористування на види надають науковці. Наприклад, було названо наступні ознаки: тип природного об'єкту; поширеність і правові підстави виникнення; строки; різний рівень охоронного режиму; спосіб виникнення; можливість доступу до відповідного природного об'єкту тощо[2]. Практично усі групи права природокористування (землекористування, водокористування, надрокористування тощо) відбивають специфіку кожного виду природного об'єкта, оскільки із розвитком суспільних відносин використання того чи іншого ресурсу охоплює все більше нових напрямів. Наприклад, землекористування, окрім звичних та давно врегульованих форм свого існування, на сьогодні отримало нову сферу розвитку – концесійне використання земельних ресурсів, що знайшло своє нормативне закріплення в спеціальному законі[3].

Багатоаспектною є класифікація залежно від суб'єктного складу відносин. Природокористування може здійснюватися фізичними або юридичними особами вітчизняного чи іноземного походження. По-

[1] Глотова О. В. Особливості права загального природокористування та його правові гарантії. *Актуальні проблеми держави і права.* 2007. Вип. 30. С. 139.

[2] Екологічне право України.Академічний курс: gідручник / ра заг. ред. Ю. С. Шемшученка. 2-ге вид. Київ : ТОВ Вид-во Юридична думка, 2008 С. 99–100.

[3] Про концесію : Закон України від 03.10.2019 № 155-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/155-20 (дата звернення: 10.05.2023).

казовим є те, що окремі напрями природокористування в різні часи мали переважний орієнтир на різних суб'єктів. Наприклад, раніше пріоритетну роль у відносинах землекористування відігравали сільськогосподарські кооперативи тощо; зі здобуттям незалежності Україна обрала напрямок на індивідуальні види сільськогосподарського землекористування громадян. Окрему увагу законодавство приділяє іноземному інвестору як повноправному та активному користувачу природних ресурсів в Україні[1].

Пов'язаним із суб'єктним складом є поділ природокористування на спільне та відособлене. Останнє користування природним об'єктом, як правило, супроводжується спеціальним режимом природокористування. Для спільного порядку характерна чітка визначеність у законодавстві підстав здійснення такого природокористування, зустрічність прав та обов'язків суб'єктів щодо спільного об'єкта, а також єдині часові рамки такого використання[2].

Важливим аспектом характеристики природокористування є визначення його принципів як основних засад, на яких ґрунтується його правове регулювання. До основних принципів іноді відносять: принцип сталого користування природними ресурсами, принцип раціонального користування природними ресурсами, принцип комплексності в користуванні природними ресурсами, принцип екосистемного підходу, принцип екологічно збалансованого користування природними ресурсами[3].

Багато вчених зупиняються на таких принципах використання природних ресурсів:

– походження від права власності;
– цільового використання природних ресурсів;
– комплексного природокористування;
– стабільності та стійкості;
– безоплатності для загального та платності для спеціального природокористування;
– раціональності та ефективності[4].

[1] Екологічне право України : підручник / за ред. І. І. Каракаша. С. 158.

[2] Каракаш І. І. Природноресурсове право України : підручник. Київ : Істина, 2005. С. 101–102.

[3] Дейнега М. А. Предмет і система природоресурсного права : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2020. С. 232.

[4] Кобецька Н. Р. Екологічне право України : навч. посіб. 2-ге вид., переробл. і доповн. Київ : Юрінком Інтер, 2008. С. 70–71.

Отже, коротко схарактеризуймо певні з них.

Відомо, що принцип походження права природокористування від права власності передбачає перехід правомочностей щодо користування тим чи іншим природним ресурсом від його власника до іншої особи лише в тих межах, які визначаються безпосередньо власником, а також відповідно до законодавства. Те ж саме стосується і припинення права користування природним об'єктом. Так, обсяг прав природокористувача може бути звужено або взагалі припинено за волевиявленням власника – органу публічної влади, фізичної чи юридичної особи – у випадках, встановлених законодавством.

Цільове використання природних ресурсів традиційно є загальним та єдиним для всіх видів природокористування. Визначено, що незважаючи на конкретну форму правового закріплення переходу права на користування (рішення органу державної влади, договір між фізичними особами, спеціальний дозвіл чи ліцензія, ордер тощо), обов'язковим елементом відповідного акта є визначення мети використання природного ресурсу, а також наслідків у разі відхилення від неї. Показово, що такі негативні наслідки не лише встановлюються в актах індивідуального характеру, але й визначаються галузевим законодавством.

Комплексний характер природокористування випливає з особливостей природних об'єктів. Поряд із цим принципом деякі вчені окремо називають принцип екосистемного підходу. Витоком цього правила є ознака взаємопов'язаності та взаємозалежності природних об'єктів. Але, на відміну від попереднього принципу, екосистемний підхід зосереджено на іншому аспекті в закономірних явищах природи. Його основою є те, що використання одного ресурсу часто може мати наслідком спричинення шкоди іншому. А тому, як влучно зазначає І. І. Каракаш, цей принцип виплаває з вимог про запобігання завданню такої шкоди[1].

Тісно пов'язаним з іншими принципами природокористування є принцип дотримання екологічних та санітарно-гігієнічних нормативів, який часто додається до переліку вищенаведених засад деякими вченими. Полягає він у проведенні різного роду заходів (організаційних, правових, економічних) із метою охорони природних об'єктів

[1] Екологічне право України : підручник / за ред. І. І. Каракаша. С. 156.

та суспільства у процесі природокористування. Тому на природокористувачів покладаються обов'язки щодо виконання передбачених законодавством певних екологічних вимог: застосовувати новітні технології; здійснювати заходи щодо запобігання псуванню, забрудненню, виснаженню природних об'єктів, негативному впливу їх діяльності на стан навколишнього природного середовища; щодо відтворення природних об'єктів; зберігати території та об'єкти природно-заповідного фонду, що підлягають особливій охороні; здійснювати господарську та іншу діяльність без порушення прав інших осіб. Крім цього, у якості забезпечення дотримання цих вимог законодавцем встановлюються й різні ліміти та збори за спеціальне використання природних об'єктів, а також штрафи за екологічні правопорушення з компенсацією шкоди, заподіяної забрудненням або іншим негативним впливом на навколишнє середовище[1].

Принцип раціонального та ефективного природокористування є одним із найосновніших, оскільки повністю відображає специфіку цих суспільних відносин. Раціональність екологокористування полягає в тому, що кожен власник чи користувач природних ресурсів зобов'язаний у процесі їх використання додержуватися правових екологічних вимог, щоб не нашкодити навколишньому природному середовищу. В основі цього принципу лежить об'єктивний чинник – взаємозв'язок усіх природних об'єктів, які утворюють у сукупності екологічну систему. Економічна ефективність виражається в отриманні найвищих економічних показників при експлуатації природних ресурсів із найменшими затратами. Раціональність та ефективність використання останніх – поняття взаємопов'язані, однак не тотожні. Раціональність охоплює головним чином екологічний, а ефективність – економічний аспекти. Ці два поняття слід розглядати стосовно будь-якого природного ресурсу, оскільки кожний природний об'єкт має свої специфічні риси, притаманні лише йому. При цьому за недодержання цього принципу екологічним законодавством передбачаються заходи правового впливу[2].

До вивчення зазначеного принципу природокористування зверталися й інші науковці. Так І. І. Каракаш зазначає, що цей принцип ви-

[1] Екологічне право України : підруч. для студентів юрид. спец. ВНЗ / за ред. А. П. Гетьмана, М. В. Шульги. Харків : Право, 2009. С. 113–114.

[2] Екологічне право України : підручник / за ред. В. К. Попова, А. П. Гетьмана. Харків : Право, 2001. С. 21.

ступає не тільки як спосіб використання природних ресурсів, але й як основа правового регулювання використання природних багатств. Зміст вказаного принципу визначається тими функціями, що природа виконує для людини і суспільства, головними серед яких є економічна й екологічна функції. Таке природокористування забезпечується за допомогою багатьох чинників, у тому числі виконання таких правових вимог, як обов'язкове додержання екологічних нормативів та лімітів використання природних ресурсів при здійсненні господарської, управлінської та іншої діяльності[1].

Зважаючи на визначену тематику цієї роботи, слід звернути особливу увагу на поняття раціональності природокористування щодо принципу раціонального природокористування.

Перш за все варто наголосити на комплексному та багатогранному характері зазначеного формулювання. Так, автори визначають «раціональне природокористування» з різних точок зору: як стратегічне спрямування державної екологічної політики[2], як правове поняття, як принцип права природокористування, як обов'язок власників (природокористувачів) природних ресурсів тощо.

Історично поняття «раціональне природокористування» стало поширюватись у науковій літературі екологічного права ще радянського періоду. Найбільшу увагу розумінню раціонального природокористування приділила підгалузь земельного права, де поняття раціонального використання землі розкривалося як досягнення максимального ефекту у здійсненні цілей землекористування з урахуванням корисної взаємодії землі з іншими природними факторами і при охороні землі у процесі використання як специфічної умови діяльності й головного засобу виробництва в сільському господарстві. При цьому наголошувалося, що воно спрямоване на обслуговування певних економічних інтересів[3]. Його актуальність постала в сучасний період, коли для покращання функціонування різних секторів економіки влада почала активно використовувати всі можливі ресурси, у тому числі природні.

[1] Екологічне право України : підручник / за ред. І. І. Каракаша. С. 152–153.

[2] Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року : Закон України від 28.02.2019 № 2697-VIII. *Офіційний вісник України*. 2019. № 28. Ст. 980.

[3] Нестерова Н. І. Раціональне природокористування як принцип екологічного права: до визначення поняття. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2016. Вип. 32. С. 302.

Через це постала проблема нераціонального природокористування, бо є очевидним: чим більше природних ресурсів використовувалося у процесі господарського виробництва, тим менше цих природних компонентів зберігалось.

Свого роду актом реагування влади стала постанова Верховної Ради України «Про Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки» від 05.03.1998 № 188/98-ВР[1]. До основних завдань раціонального використання природних ресурсів, зокрема, було віднесено: зменшення до мінімуму рівня радіаційного забруднення; захист повітряного басейну від забруднення, насамперед у великих містах і промислових центрах; захист і збереження земельних ресурсів від забруднення, виснаження і нераціонального використання; збереження і розширення територій із природним станом ландшафту, посилення природоохоронної діяльності на заповідних і рекреаційних територіях; завершення створення державної системи моніторингу навколишнього природного середовища; створення системи прогнозування, запобігання та оперативних дій у разі надзвичайних ситуацій природного і природно-техногенного походження тощо.

Сьогодні ці напрями залишаються актуальними, а на забезпеченні раціонального використання природних об'єктів наголошується майже в кожному екологічному законі. Проте нормативного визначення наразі не зустрічається, через що потребують детального аналізу наукові дослідження та праці фахових учених із цього питання.

У сучасній науці екологічного права автори розробили більш комплексний підхід до розуміння зазначеного поняття. Так, І. І. Каракаш у своїй праці під раціональним природокористуванням розуміє засіб заощадження природних ресурсів і спосіб охорони навколишнього природного середовища. При цьому автор наголошує на тому, що таке природокористування забезпечується за допомогою багатьох чинників, у тому числі виконанням таких правових вимог, як обов'язкове дотримання відповідних нормативів і лімітів використання природних ресурсів[2].

[1] Про Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки : постанова Верхов. Ради України від 05.03.1998 № 188/98-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 38. Ст. 248.

[2] Екологічне право України : підручник / за ред. І. І. Каракаша. С. 152–153.

Закріплення за користувачами відповідних прав на користування природними ресурсами слід розглядати в якості основи, на якій ґрунтується забезпечення раціонального природокористування. Відповідно, при визначенні та формулювання зазначених прав слід наголошувати на першочерговості щодо екологічних вимог.

Іншим аспектом є те, що саме для права на природокористування раціональність є визначальною характеристикою, адже якщо власник або природокористувач порушує встановлені приписи щодо раціональності, це є підставою для настання для відповідних суб'єктів несприятливих правових наслідків.

Раціональне природокористування в більшості випадків розуміється як принцип:

– державної політики в екологічній сфері суспільних відносин;
– екологічного права;
– охорони навколишнього природного середовища;
– використання окремих видів природних об'єктів тощо.

Крім того, раціональне використання природних ресурсів, будучи, перш за все, завданням державного регулювання, має публічну спрямованість, а саме забезпечення публічних інтересів у процесі організації правового регулювання раціонального природокористування. Прикладом є відповідні норми екологічного права, які за своїм характером є імперативними: «…громадяни України зобов'язані берегти природу, охороняти, раціонально використовувати її багатства відповідно до вимог законодавства про охорону навколишнього природного середовища…»[1]; «…збори за спеціальне водокористування справляються з метою стимулювання раціонального використання і охорони вод та відтворення водних ресурсів…» (ст. 30 ВК України[2]); «…підприємства, установи, організації і громадяни здійснюють ведення лісового господарства з урахуванням господарського призначення лісів, природних умов і зобов'язані забезпечувати безперервне, невиснажливе і раціональне використання лісових ресурсів для задоволення потреб виробництва і населення в деревині та іншій лісовій продукції…» (п. 2 ч. 1 ст. 64 ЛК України[3]); «…користувачі об'єктами тварин-

[1] Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25.06.1991 № 1264-XII. П. «а» ч. 1 ст. 12.

[2] Водний кодекс України : Закон України від 06.06.1995 № 213/95-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213/95-вр (дата звернення: 20.07.2023).

[3] Лісовий кодекс України : Закон України від 21.01.1994 № 3852-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3852-12 (дата звернення: 20.07.2023).

ного світу, які здійснюють ведення мисливського та рибного господарства, також зобов'язані раціонально використовувати об'єкти тваринного світу, не допускати погіршення екологічного стану середовища існування тварин внаслідок власної діяльності, застосовувати природоохоронні технології під час здійснення виробничих процесів…»[1].

Таким чином, раціональне природокористування є важливим елементом державного регуляторного механізму в екологічній сфері суспільних відносин. Маючи за мету відтворення та поліпшення стану природних ресурсів, природних комплексів, екологічних систем, у результаті чого задовольняються публічні та суспільні інтереси, держава застосовує свої владні та примусові механізми. Між тим заходи не вичерпуються наявністю імперативних характеристик, а містять також диспозитивні елементи, які спрямовано в першу чергу на підвищення рівня самоорганізації та екологічної свідомості українського народу при використанні природних ресурсів та комплексів. Досліджуючи проблеми еколого-правової свідомості, науковці доречно зазначають, що підготовка громадян з високим рівнем екологічної свідомості на сьогодні розглядається як один із важелів у вирішенні надзвичайно гострих екологічних і соціально – економічних проблем сучасної України[2].

Як слушно наголошують науковці, законодавство України активно оперує поняттям «раціональне природокористування», однак не містить його легального визначення. Доктринальні підходи до змісту та обсягу відповідної категорії варіюють у хронологічному контексті, зазнаючи розвитку залежно від рівня усвідомлення проблеми, головних цільових настанов природокористування, шо домінували в різні періоди, виду природного ресурсу тощо[3].

Сучасний розвиток екологічних відносин у сфері природокористування характеризується появою та вдосконаленням нових інститутів.

[1] Про тваринний світ : Закон України від 13.12.2001 №2894-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2894-14 (дата звернення: 20.07.2023).

[2] Малишева Н. Р. Науково-практичний коментар до Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» / Н. Р. Малишева, М. І. Єрофеєв. Харків : Право, 2017. С. 49.

[3] Малишева Н. Р. Раціональне природокористування. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Харків : Право, 2016. Т. 14 : Екологічне право / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова), А. П. Гетьман (заст. голови) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2018. С. 659.

Прикладом є еколого-правові договори, які стали у свій час надбанням нової незалежної України та які з-поміж іншого стосуються процесів використання (експлуатації) природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища, забезпечення екологічної безпеки. Першою працею в науковій екологічній доктрині, яка стосувалась договірних відносин у сфері природокористування, стала дисертація А. К. Соколової «Договори на користування природними ресурсами». На думку авторки, в умовах переходу до ринкових відносин особливого значення набуває використання природних ресурсів на підставі договорів, які забезпечують найбільшу самостійність сторін договору у прийнятті оптимальних засобів і сприяють високоефективному використанню природних ресурсів. Саме тому в останні роки простежується тенденція в розвитку екологічного законодавства, спрямована на застосування широкого кола договірних форм у природокористуванні[1]. Дані положення активно почали закріплюватись на рівні екологічних законодавчих актів, які передбачали право користування тим чи іншим природним об'єктом на договірних засадах (ЗК України, Закон України «Про селянське (фермерське) господарство», Кодекс України про надра, ВК України, ЛК України, Закон України «Про оренду землі», «Про мисливське господарство і полювання» тощо), а також на рівні Основного Закону України у сфері екології – «Про охорону навколишнього природного середовища» тощо.

Також одним із проблемних напрямків досліджуваної сфери є мова екологічного законодавства, значення нормативних визначень і термінів, що в ньому застосовуються. Перш за все вони є засобом визначення об'єктів правового регулювання, мети реалізації норм законодавства, що регулює відповідне коло суспільних відносин. Крім того, терміни, які використовуються в екологічному праві й водночас є одним з елементів юридичної техніки, являють собою необхідний інструментарій розроблення і прийняття в майбутньому єдиного кодифікованого екологічного законодавчого акта[2]. Зазначені питання є вкрай актуальними.

Сфера природокористування в сучасній Україні потребує єдності та однозначності юридичної термінології, зокрема визначень термінів,

[1] Соколова А. К. Договори на користування природними ресурсами : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06. Харків, 1993. С. 5–6.

[2] Гетьман А. П. Доктрина екологічного права та законодавства України. С. 154.

їх співвідношення, що повинні в тому числі базуватися на вивченні практики та досвіду країн Європи у процесі природокористування відповідними ресурсами.

Останній напрямок вдосконалення інституту природокористування у нинішній час має чітке обґрунтування. Як відомо, уклавши Угоду між Україною та ЄС, наша держава прийняла на себе зобов'язання щодо імплементації та реалізації ключових питань та стандартів у політичній, економічній, соціальній, екологічній сферах у національному законодавстві. Крім того, сучасний стан України в екологічній сфері за всіма міжнародними показниками визнається як кризовий. Свідченням цього є наявність у нашій державі найвищих рівнів розораності сільськогосподарських угідь у державі, який сягає 78,5%, а також рівнів споживання водних ресурсів, вирубування лісів та розораності земель у всій Європі. Серед причин такого становища науковці називають недостатній розвиток законодавства в галузі природокористування та охорони довкілля (велика кількість декларативних положень, неузгодженостей, відсутність ефективних механізмів реалізації норм екологічного права), дефекти організації державного управління охороною навколишнього природного середовища та забезпечення раціонального природокористування, дефіцит фінансування програм та заходів з охорони довкілля та забезпечення екологічної безпеки, недостатній рівень правосвідомості, екологічних знань та екологічної культури громадян[1]. Тому наразі актуальним є вирішення цих проблем шляхом у тому числі імплементації директив та регламентів ЄС, що стосуються, зокрема, різних сфер екології. У кінцевому рахунку це приведе до належного функціонування правового механізму раціонального природокористування, відтворення, охорони природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища та забезпечення екологічної безпеки.

Погоджуємося з думкою А. П. Гетьмана про те, що розроблення еколого-правових понять і категорій, їх формулювання та офіційне внесення в чинне законодавство про довкілля, оптимальне застосування в тексті нормативно-правових актів юридичної термінології – це завдання, яке потребує свого невідкладного вирішення для просування

[1] Гетьман А. П. Доктрина екологічного права та законодавства України. С. 275–276.

ідеї створення на теренах України екологічної держави європейського зразка[1]. Особливо слід наголосити на потребі проведення ґрунтовних комплексних наукових досліджень із визначеної тематики, зокрема на галузевому рівні.

§ 2. Співвідношення правового регулювання раціонального природокористування та охорони довкілля

Питання розмежування таких категорій, як «раціональне природокористування» та «охорона довкілля» (або «охорона навколишнього природного середовища») виникають з середини минулого століття. Так, до 60-х рр. XX ст. раціональне природокористування пов'язувалося переважно з економічною функцією природних ресурсів, домінував споживацький підхід до природи, її багатств, а єдиною умовою «раціональності» природокористування та той час визнавалась ощадливість у використанні природних ресурсів. Із прийняттям у 1960 р. Закону «Про охорону природи» було задекларовано курс на збереження, раціональне використання, розширене відтворення та розвиток природних ресурсів, що концептуально входило до поняття «охорона природи». Поєднання економічних та екологічних чинників як запорука раціональності природокористування знайшло своє продовження у природоресурсових кодексах. Це стало поштовхом до написання наукових праць на тему охорони природного середовища з метою донесення до свідомості людей тверджень про обов'язковість початку здійснення відповідних заходів[2]. Прикладами є вже згадані вище дисертація В. Л. Мунтяна «Правові проблеми раціонального природокористування» та інші роботи.

А в 90-х рр. XX ст. поєднання зазначених чинників було закріплено в Законі України «Про охорону навколишнього природного сере-

[1] Гетьман А. П. Доктрина екологічного права та законодавства України. С. 166.

[2] Малишева Н. Р. Раціональне природокористування. *Велика українська юридична енциклопедія.* Т. 14. С. 660.

довища» та інших законах та кодексах. Водночас вказаний Закон уперше у вітчизняному праві в загальному вигляді зафіксував курс на сталий розвиток, невід'ємною умовою якого було визнано раціональне використання природних ресурсів. Закріплення в базовому екологічному законі курсу на сталий розвиток дало поштовх подальшому упровадженню механізмів збалансованості екологічних та економічних чинників природокористування у правотворчу та правозахисну практику. Саме цей курс став основним у визначенні сутності раціонального природокористування в останні десятиріччя[1].

Тож слід наголосити, що потреба вирішення екологічних проблем пов'язується з формуванням екологічного світогляду людини. Відповідно, на основі екологічної свідомості формується екологічна культура, яка передбачає глибокі знання про навколишнє природне середовище, екологічний тип мислення і відповідальне ставлення до природи і природних ресурсів за видами, вміння вирішувати екологічні проблеми та безпосередню участь у природоохоронній діяльності[2].

На нинішньому етапі науково-технічного та постіндустріального розвитку високий рівень ресурсоспоживання зумовлює необхідність такої охорони природних ресурсів, коли їх експлуатація є раціональною, поновлюваною, зі стійким управлінням і комплексним розвитком територій. Сучасні норми законодавства України регулярно доповнюються новими положеннями з різних напрямків регулювання, головним із яких виступає посилення охорони навколишнього природного середовища. Тому в умовах сьогодення охорона довкілля стає однією з найгостріших нагальних соціальних проблем і виступає однією з найважливіших функцій держави, яку вона делегує своїм органам. Співвідношення природоохоронної функції держави і органів державної влади – це співвідношення загального і особливого в державній діяльності, де природоохоронна функція держави – це загальне в її діяльності щодо охорони навколишнього природного середовища, влас-

[1] Малишева Н. Р. Раціональне природокористування. *Велика українська юридична енциклопедія.* Т. 14. С. 660.

[2] Клочай Д. О. Екологічна свідомість та екологічна культура суспільства. *Правові, соціальні та екологічні аспекти захисту довкілля* : матеріали І Всеукр. наук.-практ. конф. (Чернігів, 20 квіт. 2017 р.) / М-во юстиції України, Акад. Держ. пенітенціар. служби. Чернігів, 2017. С. 27.

тиве тією чи іншою мірою визначеним органам державної влади, а функції органів державної влади – саме те особливе, що відрізняє їх один від одного[1].

Серед ефективних охоронних заходів можна виокремити такі: закріплення екологічних вимог та програм, посилена охорона територій загальнодержавного значення, класифікація земель, лісів, вод за цільовим призначенням, залучення договірних начал до відносин із природокористування, удосконалення механізмів використання об'єктів тваринного та рослинного світів тощо. Таким чином, майже всі акти, присвячені регулюванню природокористування певним комплексом ресурсів, формують собою розгалужену систему правового механізму забезпечення використання природного середовища в поєднанні з охороною життя, здоров'я, інтересів населення та довкілля. Я. О. Герасименко з цього приводу зазначає, що необхідність відповідної державної підтримки й управління природоохоронною сферою визначається передусім пріоритетністю вирішення екологічних проблем, реалізації конституційного права на екологічну безпеку і принципу «забруднювач платить», створення механізму природоохоронного фінансування, посилення екологічного контролю[2].

Підкріплюючи дані твердження фактичними нормами екологічного законодавства, можна навести цілу низку відповідних положень. Відповідно до ч. 1 ст. 12 ВК України з метою здійснення цілеспрямованої й ефективної діяльності щодо задоволення потреб населення і галузей економіки у воді, збереження, раціонального використання і охорони вод, запобігання їх шкідливій дії розробляються державні, цільові, міждержавні та регіональні програми використання і охорони вод та відтворення водних ресурсів[3]. Відповідно до ст. 56 Кодексу України про надра основними вимогами в галузі охорони надр є: забезпечення повного і комплексного геологічного вивчення надр; додержання встановленого законодавством порядку надання надр у користування і недопущення самовільного користування надрами; раці-

[1] Тюн В. М. Адміністративно-правові засади наглядової діяльності правоохоронних органів України у сфері охорони природи : монографія. Львів : Растр-7, 2017. С. 25–26.

[2] Герасименко Я. О. Окремі проблеми вдосконалення економіко-правового механізму охорони довкілля. *Теорія і практика правознавства.* 2011. №1 (1). С. 6. URL: http://tlaw.nlu.edu.ua/article/view/62502 (дата звернення: 10.05.2023).

[3] Водний кодекс України : Закон України від 06.06.1995 №213/95-ВР.

ональне вилучення і використання запасів корисних копалин і наявних у них компонентів; недопущення шкідливого впливу робіт, пов'язаних із користуванням надрами, на збереження запасів корисних копалин, гірничих виробок і свердловин, що експлуатуються чи законсервовані, а також підземних споруд; охорона родовищ корисних копалин від затоплення, обводнення, пожеж та інших факторів, що впливають на якість корисних копалин і промислову цінність родовищ або ускладнюють їх розробку; запобігання необґрунтованій та самовільній забудові площ залягання корисних копалин і додержання встановленого законодавством порядку використання цих площ для інших цілей; додержання інших вимог, передбачених законодавством про охорону навколишнього природного середовища[1].

У ч. 3 ст. 1 ЛК України закріплено основоположну засаду, відповідно до якої усі ліси на території України, незалежно від того, на землях яких категорій за основним цільовим призначенням вони зростають, та незалежно від права власності на них, становлять лісовий фонд України і перебувають під охороною держави. Відповідно до ст. 63 цього Кодексу головним змістом ведення лісового господарства є здійснення комплексу заходів з охорони, захисту, раціонального використання та розширеного відтворення лісів. Стаття 86 передбачає організацію охорони та захисту лісів, які полягає у здійсненні комплексу заходів, спрямованих на збереження лісів від пожеж, незаконних рубок, пошкодження, ослаблення та іншого шкідливого впливу, захист від шкідників і хвороб[2].

Закон України «Про тваринний світ» у ст. 9 встановлює основні вимоги та принципи охорони, раціонального використання і відтворення тваринного світу, серед яких: збереження умов існування видового і популяційного різноманіття тваринного світу в стані природної волі; недопустимість погіршення середовища існування, шляхів міграції та умов розмноження диких тварин; збереження цілісності природних угруповань диких тварин; додержання науково обґрунтованих нормативів і лімітів використання об'єктів тваринного світу, забезпечення невиснажливого їх використання, а також відтворення; раціональне використання корисних властивостей і продуктів життєдіяль-

[1] Кодекс України про надра : Закон України від 27.07.1994 № 132/94-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132/94-вр (дата звернення: 10.05.2023).

[2] Лісовий кодекс України : Закон України від 21.01.1994 № 3852-XII.

ності диких тварин; платність за спеціальне використання об'єктів тваринного світу; регулювання чисельності диких тварин в інтересах охорони здоров'я населення і запобігання заподіянню шкоди довкіллю, господарській та іншій діяльності; урахування результатів оцінки впливу на довкілля об'єктів господарської та іншої діяльності, які можуть негативно впливати на стан тваринного світу[1].

Аналогічно ст. 5 Закону України «Про рослинний світ» закріплює обов'язкові для дотримання вимоги щодо охорони під час здійснення діяльності, яка впливає на стан використання та відтворення рослинного світу. Такими вимогами є збереження природної просторової, видової, популяційної та ценотичної різноманітності об'єктів рослинного світу; збереження умов місцезростання дикорослих рослин і природних рослинних угруповань; науково обґрунтоване, невиснажливе використання природних рослинних ресурсів; здійснення заходів щодо запобігання негативному впливу господарської діяльності на рослинний світ; охорона об'єктів рослинного світу від пожеж, захист від шкідників і хвороб; здійснення заходів щодо відтворення об'єктів рослинного світу; регулювання поширення та чисельності дикорослих рослин і використання їх запасів з урахуванням інтересів охорони здоров'я населення. Вказані вимоги враховуються під час розроблення проєктів законодавчих актів, загальнодержавних, міждержавних, регіональних програм та здійснення заходів з охорони, використання та відтворення рослинного світу[2].

Показовим є відображення поняття «охорона земель» у ЗК України, під яким розуміється система правових, організаційних, економічних та інших заходів, спрямованих на раціональне використання земель, запобігання необґрунтованому вилученню земель сільськогосподарського і лісогосподарського призначення, захист від шкідливого антропогенного впливу, відтворення і підвищення родючості ґрунтів, підвищення продуктивності земель лісогосподарського призначення, забезпечення особливого режиму використання земель природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення (ст. 162)[3].

[1] Про тваринний світ : Закон України від 13.12.2001 № 2894-III.

[2] Про рослинний світ : Закон України від 09.04.1999 № 591-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/591-14 (дата звернення: 10.05.2023).

[3] Земельний кодекс України : Закон України від 25.10.2001 № 2768-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14 (дата звернення: 20.07.2023).

Аналіз вищенаведених норм дозволяє зробити висновок, що такі категорії, як «охорона» та «раціональне використання», майже завжди використовуються законодавцем як парні та нероздільні явища. Це, безумовно, свідчить про такі їх спільні ознаки, як спрямування, взаємопов'язаність та взаємозалежність.

У розрізі розгляду питання про співвідношення раціонального природокористування та охорони природи варто проаналізувати та охарактеризувати державне управління в даних галузях. Тож, за визначенням А. П. Гетьмана, управління у сфері природокористування та охорони довкілля – це механізм організації та діяльності органів державної виконавчої влади і органів місцевого самоврядування у сфері публічних екологічних інтересів, що виникають у зв'язку з використанням природних ресурсів, їх відтворенням і захистом, охороною навколишнього природного середовища та забезпеченням екологічної безпеки[1]. В. В. Костицький у галузі охорони довкілля розробив власне поняття «економіко-правовий механізм охорони довкілля» – це система, яка містить правову, інституційну, функціональну та економічну підсистеми; це система політико-правових, організаційно-правових, управлінських, економічних, у тому числі фінансових, податкових, заходів, спрямованих на забезпечення охорони природи, раціонального природокористування та екологічної безпеки. Наголошується, що найбільш коротко економіко-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища можна визначати як сукупність правових та організаційних заходів, спрямованих на реалізацію економічних важелів забезпечення охорони довкілля, визначених законодавством і спрямованих на забезпечення охорони довкілля[2]. Оскільки йдеться про єдиний механізм заходів державного регулювання, то раціональне природокористування та охорону довкілля як окремі сфери екологічного права поєднують певні риси їх управління, а саме їх мета: здійснення заходів щодо скорочення з подальшою повною ліквідацією надходження в навколишнє природне середовище небезпечних для життя і здоров'я людини речовин; формування системи моніторингу за показниками здоров'я населення з урахуванням стану навколишнього природного

[1] Гетьман А. П. Верховенство права в інституті управління природокористуванням та охороною довкілля. *Екологічне право України.* 2017. № 1/2. С. 4.

[2] Екологічне право України. Академічний курс : підручник / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. 2008. С. 248.

середовища; створення і розвиток на території держави мережі території та об'єктів природно-заповідного фонду як еталонів якості довкілля, захисту і охорони історичних та культурних природних цінностей; досягнення раціонального природокористування за допомогою землеустрою, лісоустрою, паспортизації водних об'єктів, устрою територій заповідного, оздоровчого, історико-культурного та рекреаційного призначення тощо[1]. Відповідно, незважаючи на різні напрями державних заходів, що стосуються раціоналізації природокористування та охорони навколишнього природного середовища, вони мають певні загальні основи, що дозволяють поєднати дані види правовідносин у межах однієї галузі екологічного права.

Проявом спільності цих напрямків державної політики слугує також міжнародний рівень регулювання цієї сфери. У зв'язку з цим з початку 60-х рр. XX ст. і до сьогодні триває процес активізації зусиль світової громадськості у сфері міжнародно-правової охорони навколишнього природного середовища та природокористування. Серед завдань у цій сфері науковці визначають: забезпечення керівництва і надання допомоги у справі відновлення, охорони та поліпшення екологічної бази розвитку; спостереження, оцінка та регулярне оприлюднення показників щодо зміни стану довкілля та природних ресурсів; підтримка пріоритетних науково-технічних досліджень з найважливіших проблем охорони довкілля та природних ресурсів; опрацювання критеріїв та показників якості навколишнього природного середовища, а також базових принципів довготривалого використання та регулювання природних ресурсів; підтримка природоохоронних планів і програм, здійснюваних та фінансованих безпосередньо заінтересованими державами; стимулювання укладання міжнародних угод, а також підтримка й заохочення опрацювання міжнародно-правових норм, конвенцій і спільних угод про охорону навколишнього природного середовища та раціонального використання природних ресурсів[2]. Дані положення свідчать про те, що навіть на європейському рівні та міжнародному для досягнення цілей з охорони природи та раціонального

[1] Гетьман А. П. Верховенство права в інституті управління природокористуванням та охороною довкілля. С. 4.

[2] Улютіна О. А. Міжнародні правові стандарти у сфері охорони навколишнього природного середовищ та природокористування. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України.* Серія: Право. 2014. Вип. 197, ч. 2. С. 118, 119.

природокористування здійснюється ціла низка різноманітних заходів зі співробітництва, інтеграції зусиль, ресурсів тощо.

Як відомо, ще одним аспектом поєднання невиснажливого використання природніх ресурсів та охорони навколишнього середовища є спільні процесуальні норми та методи, відповідно до яких здійснюється процедура застосування природоохоронних вимог та комплексу норм цивільно-процесуального, кримінально-процесуального та адміністративно-процесуального права, віднесених до сфери природокористування. Прикладами можуть слугувати низка судових справ, в основі рішень яких простежується не лише задоволення вимог позивача або захист прав та законних інтересів відповідача, але й положення щодо охорони навколишнього середовища, у тому числі від нераціонального природокористування. Так, показовими можуть слугувати справи:

– щодо наявності чи відсутності дискреційних повноважень спеціально уповноважених органів, що видають дозволи на викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами[1];

– відмови дозвільного органу в наданні концесії в ситуації, коли планована діяльність суперечить публічним / суспільним інтересам, зокрема пов'язаним із безпекою держави або з охороною навколишнього природного середовища, у тому числі з раціональним господарюванням покладами корисних копалин;

– обов'язків дотримання принципу раціонального господарювання покладом корисної копалини на етапі геологорозвідувальних робіт та до моменту ліквідації гірничовидобувного підприємства[2].

Варто розуміти, що спільність цілей, взаємообумовленість та взаємозалежність лише вказують на особливості характеристик категорій «раціональне природокористування» та «охорона навколишнього природного середовища», проте не роблять їх синонімічними. Це є по-

[1] Постанова Івано-Франківського окружного адміністративного суду від 11.05.2017 у справі № 809/437/17. URL: https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/66531245/ (дата звернення: 10.05.2023) ; Ухвала Львівського апеляційного адміністративного суду від 12.10.2017 у справі № 809/437/17. URL: https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/69517223/ (дата звернення: 10.05.2023).

[2] Драхал Я. Охорона навколишнього природного середовища у межах господарського судочинства: досвід адміністративних судів. *Міжнародний судовий форум «Судовий захист природного довкілля та екологічних прав»* (м. Київ, 7 листоп. 2019 р.). Київ, 2019. С. 30–31.

штовхом для проведення аналізу понять даних термінів та суміжних із ними понять.

Загальновідоме широке трактування змісту раціонального природокористування дозволяє визначити його як господарську діяльність людини, що забезпечує економне використання природних ресурсів, їх охорону і відтворення з урахуванням сучасних та майбутніх інтересів суспільства. М. П. Крачило розглянув раціональне природокористування крізь призму економічного та порівняльного аспектів: «При раціональному природокористуванні економічна діяльність орієнтується на ресурсозберігання, доцільність використання природно-ресурсного потенціалу і застосування найновіших маловідходних чи майже безвідходних технологій, що дасть змогу не лише істотно покращити стан довкілля, а й одержати значний економіко-екологічний ефект. Невиснажливе природокористування передбачає використання природно-ресурсного потенціалу території за принципами екологічності та доцільності, які дають змогу обмежити виробничу діяльність, виходячи із реального стану природних та антропогенних систем»[1].

Охорона природи (навколишнього природного середовища) – це система міжнародних, державних і громадських заходів, спрямованих на раціональне використання, відтворення та охорону природних ресурсів і поліпшення стану природного середовища в інтересах задоволення матеріальних і культурних потреб як нинішніх, так і майбутніх поколінь. Інакше кажучи, охорона природи – система заходів з оптимізації взаємин людського суспільства і природи[2]. У словникових джерелах під охороною природи розуміється комплекс заходів з охорони, раціонального (невиснажливого) використання і відновлення живої (рослинність і тваринний світ) і неживої (ґрунт, вода, атмосфера, клімат та ін.) природи[3].

Аналіз норм екологічного законодавства дозволяє виокремити ще одну суміжну категорію у сфері охорони природи – захист навколишнього середовища. Захист довкілля є одним із складників

[1] Крачило М. П. Основи екології та економіка природокористування : навч. посіб. Київ : Крамар, 1998. С. 36.

[2] Сапко О. Ю. Раціональне природокористування : конспект лекцій. Одеса : Одес. держ. екол. ун-т, 2018. С. 8.

[3] Українсько-російський екологічний тлумачний словник / упоряд. А. М. Котляр ; пер. В. М. Копоруліна. Харків : Факт, 2005. С. 194.

національної політики з безпеки та дієвим механізмом державного управління у сфері охорони навколишнього природного середовища. Організаційно-правовий механізм захисту природи – це механізм організації й системи діяльності органів державної виконавчої влади й органів місцевого самоврядування у сфері публічних екологічних відносин, що виникають у зв'язку із захистом (охороною) довкілля та забезпеченням екологічної безпеки. Розглядаючи це поняття, можна виокремити такі напрямки державної політики у цій сфері:

1) сприяння сталому розвитку та забезпечення включення питань захисту навколишнього природного середовища до політики в інших сферах, зокрема в галузі промисловості, енергетики, транспорту, регіонального розвитку та сільського господарства;

2) спрямованість на підвищення рівня безпечності продуктів харчування для споживачів та спрощення торгівлі ними шляхом проведення реформ та модернізації санітарної та фітосанітарної сфери;

3) спрямованість на ефективне використання відновлювальних джерел тощо[1].

При цьому загальноприйнятим є поряд із механізмом виокремлювати способи, засоби та форми захисту. Так, К. П. Пейчев надає такі визначення: засоби захисту – це дії уповноваженої особи, за допомогою яких вона може вимагати здійснення захисту навколишнього середовища від порушень інших суб'єктів. Форми захисту – це варіанти звернення за захистом природних ресурсів, зумовлені відмінностями в діяльності державних та інших органів із захисту природи в цілому. Способи захисту – це дії державних органів у межах їх компетенції, які безпосередньо спрямовано на захист навколишнього середовища[2].

Механізми захисту частково знайшли своє закріплення в межах охоронних заходів, закріплених в екологічному законодавстві. Наприклад, відповідно до ст. 164 ЗК України охорона земель включає: а) обґрунтування і забезпечення досягнення раціонального землеко-

[1] Задорожний А. Організаційно-правовий механізм захисту довкілля як складова національної безпекової політики України. *Міжнародний судовий форум «Судовий захист природного довкілля та екологічних прав»* (м. Київ, 7 листоп. 2019 р.). Київ, 2019. С. 32, 33.

[2] Пейчев К. П. Спори у сфері природокористування як інститут екологічного права. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.* Серія «Право». 2016. Вип. 21. С. 120.

ристування; б) захист сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників від необґрунтованого їх вилучення для інших потреб; в) захист земель від ерозії, селів, підтоплення, заболочування, вторинного засолення, переосушення, ущільнення, забруднення відходами виробництва, хімічними та радіоактивними речовинами та від інших несприятливих природних і техногенних процесів; г) збереження природних водно-болотних угідь; ґ) попередження погіршення естетичного стану та екологічної ролі антропогенних ландшафтів; д) консервацію деградованих і малопродуктивних сільськогосподарських угідь[1].

Відповідно до ст. 26 Закону України «Про рослинний світ» охорона рослинного світу забезпечується: 1) встановленням правил і норм охорони, використання та відтворення об'єктів рослинного світу; 2) забороною та обмеженням використання природних рослинних ресурсів у разі необхідності; 3) здійсненням оцінки впливу на довкілля та інших заходів з метою запобігання загибелі об'єктів рослинного світу в результаті господарської діяльності; 4) захистом земель, зайнятих об'єктами рослинного світу, від пожеж, ерозії, селей, підтоплення, затоплення, заболочення, засолення, висушення, ущільнення, засмічення, забруднення промисловими і побутовими відходами і стоками, хімічними й радіоактивними речовинами та від іншого несприятливого впливу; 5) створенням та оголошенням територій та об'єктів природно-заповідного фонду та ін.[2].

Частина 3 ст. 86 ЛК України закріплює, що захист лісів від шкідників і хвороб забезпечується шляхом систематичного спостереження за станом лісів, своєчасного виявлення осередків шкідників і хвороб лісу, здійснення профілактики виникнення таких осередків, їх локалізації і ліквідації[3].

Таким чином, охорона навколишнього природного середовища є багатоаспектним комплексним явищем, оскільки включає в себе низку окремих механізмів та систему взаємопов'язаних заходів, спрямованих на охорону, відтворення та захист довкілля. Норми, які закріплюють правила щодо охорони навколишнього природного середовища, за своїм характером є здебільш імперативними. Як правило,

[1] Земельний кодекс України : Закон України від 25.10.2001 № 2768-III.
[2] Про рослинний світ : Закон України від 09.04.1999 № 591-XIV.
[3] Лісовий кодекс України : Закон України від 21.01.1994 № 3852-XII.

такі положення часто простежуються у переліку обов'язків природокористувачів при здійсненні ними певної діяльності щодо відповідних природних ресурсів. Безумовно, таке спрямування державної екологічної політики має позитивний характер, оскільки не лише прямо встановлює вимоги до різних суб'єктів охороняти навколишнє природне середовище, але й закріплює конкретні заходи та механізми реалізації таких видів діяльності, враховуючи відповідні природничі характеристики як окремих природних ресурсів, так і навколишнього природного середовища в цілому. Однак наразі не всі екологічні нормативно-правові акти передбачають конкретну систему таких заходів або узагальнюють їх в опосередкованому вигляді. Як зазначив О. О. Шинкарев у своїй роботі, незважаючи на важливість цієї правової категорії, у вітчизняній юридичній науці не тільки відсутнє чітке доктринальне визначення як юридичного обов'язку в цілому, так і у сфері екологічного права зокрема, але й залишається невирішеною низка пов'язаних питань, зокрема про форми реалізації юридичних обов'язків тощо[1]. Це зумовлює необхідність вирішення низки питань теоретичного та практичного значення, оскільки в результаті ефективного виконання таких обов'язків природокористувачами комплексно будуть вирішуватись і проблеми раціонального природокористування.

Ураховуючи високий рівень розвитку сучасних технологій, соціальних зв'язків та ринкової економіки, деякі науковці особливу ефективність забезпечення охорони довкілля та раціоналізації природокористування доцільно вбачають у такому напрямку діяльності, як інвестиції. Так, автори зазначають, що світова практика свідчить про високу ефективність вкладень у природоохоронні проєкти, які дають економіці ефект за відвернуту шкоду, що в 10–15 разів перевищує ці вкладення. Проте занадто багато підприємців та чиновників виходять з того, що витрати на охорону довкілля не окупаються або окупаються не так швидко, як хотілося б, і тому в них не зацікавлені. Через це дотепер продовжує діяти залишковий принцип фінансування природоохоронної діяльності, а тому дана сфера на сьогодні залишається недосяжною щодо європейських показників[2].

[1] Шинкарев О. О. Екологічні обов'язки громадян: механізм правового регулювання : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06. Харків, 2017. С. 2.

[2] Захарова В. О. Парадигмальне оновлення природоохоронної діяльності в контексті євроінтеграції України як чинник змістовного формування системи екоправо-

З метою забезпечення раціонального природокористування найефективніший вплив здійснюють ресурсозберігаючі інвестиції, екологічні (зелені) інвестиції Щодо останніх, під ними Шуміло О. М. розуміє всі види майнових та інтелектуальних цінностей, що вкладаються у господарську діяльність і спрямовані на зменшення негативної антропогенної дії на довкілля, збереження, раціонального використання природних ресурсів та покращення природно-ресурсного потенціалу тощо[1]. Інвестиції з екологічною спрямованістю мають досить важливий характер, особливо зважаючи на сучасні екологічні проблеми.

У зв'язку з цим, як зазначають науковці, необхідно забезпечити сприятливий податковий, кредитний та інвестиційний клімат для залучення коштів міжнародних донорів та приватного капіталу у природоохоронну діяльність, створення суб'єктами господарювання систем екологічного управління, упровадження більш чистого виробництва, технологій ресурсо- та енергозбереження[2].

Таким чином, політика держави у сфері охорони навколишнього природного середовища та забезпечення раціонального природокористування в багатьох аспектах є єдиною за своїм спрямуванням. Дані категорії є взаємозумовленими, однак ці явища перебувають у взаємозв'язку.

Так, Н. Р. Малишева визначає трикомпонентність в орієнтації екологічної політики, її спрямованість на вирішення трьох основних завдань: охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки, та наголошує на досягненні ключових результатів здійснення такої політики, а саме: охорона, раціональне використання і відтворення природних ресурсів (шляхом здійснення заходів щодо запобігання

вого виховання. *Теорія і практика правознавства.* 2011. № 1 (1). С. 8. URL: http://tlaw.nlu.edu.ua/article/view/62858 (дата звернення: 10.05.2023).

[1] Шуміло О. М. Екологічні (зелені) інвестиції. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Харків : Право, 2016– . Т. 14 : Екологічне право / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова), А. П. Гетьман (заст) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2018. С. 299.

[2] Соціо-еколого-економічні засади природокористування: інновації, інвестиції та механізм реалізації : монографія / Скрипчук П. М., Строченко Н. І., Рибак В. В. та ін. ; за ред. Скрипчука П. М. Рівне : НУВГП, 2014. С. 95–96.

псуванню, забрудненню, виснаженню природних ресурсів, забезпечення їх науково обґрунтованого, комплексного використання та відновлення, збереження природних ресурсів, поліпшення їх корисних властивостей[1].

Також важливим для з'ясування досліджуваного питання є аналіз відповідних нормативних актів. У цьому контексті слід навести положення документа, який присвячено комплексу питань, пов'язаних із викликами та загрозами національній безпеці України в екологічній сфері, РНБО України вирішила, що Кабінету Міністрів України необхідно для забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, підвищення рівня екологічної безпеки в зоні відчуження та посилення її бар'єрної функції: невідкладно розробити та затвердити Національний план дій з охорони навколишнього природного середовища на 2021–2025 роки; опрацювати у тримісячний строк питання стосовно вдосконалення економічного механізму фінансування заходів щодо охорони навколишнього природного середовища; забезпечити розроблення та затвердження у тримісячний строк: правил охорони підземних вод; методики визначення зон, вразливих до нітратного забруднення; забезпечити підготовку та опублікування щорічної Національної доповіді про стан навколишнього природного середовища в Україні; внести проєкти законів щодо адміністративної та кримінальної відповідальності у сфері надрокористування; концепцію державної програми використання та охорони земель тощо[2].

Зазначені приписи на сьогодні деталізовано в Національному плані дій з охорони навколишнього природного середовища[3].

Тому, беручи до уваги зазначене, доцільно було б виокремити шляхи вдосконалення у сфері раціонального природокористування та охо-

[1] Малишева Н. Р., Єрофеєв М. І. Науково-практичний коментар до Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Харків : Право, 2017. С. 16–18.

[2] Про виклики і загрози національній безпеці України в екологічній сфері та першочергові заходи щодо їх нейтралізації : рішення Ради нац. безпеки і оборони від 23.03.2021, введ. в дію Указом Президента України від 23.03.2021 № 111/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0018525-21 (дата звернення: 10.05.2023).

[3] Про затвердження Національного плану дій з охорони навколишнього природного середовища на період до 2025 року : розпорядж. Каб. Міністрів України від 21.04.2021 № 443-р. *Офіційний вісник України.* 2021. № 42. Ст. 2557.

рони навколишнього природного середовища, серед яких: внесення доповнень та змін до законодавства щодо досліджуваного питання; вдосконалення економічного механізму фінансування заходів щодо раціонального природокористування та охорони довкілля; вдосконалення механізмів визначення шкоди, заподіяної внаслідок порушення законодавства у сфері охорони навколишнього середовища та раціонального природокористування; удосконалення системи плати у сфері спеціального використання природних ресурсів; розроблення концепцій державних програм щодо використання та охорони конкретних природних ресурсів; посилення юридичної – кримінальної та адміністративної – відповідальності за порушення екологічного законодавства в зазначеній галузі.

Наприкінці слід наголосити, що поділ природних ресурсів на вичерпні та невичерпні дозволяє правовими засобами обмежувати їх використання, знижувати їх частку у виробничих процесах та упроваджувати принцип ощадливого споживання природних багатств. Потрібно також зазначити, що в даний час, по суті, подолано уявлення про невичерпність природних ресурсів, що панувало протягом XX ст.[1].

Відповідно, в еколого-правовому сенсі неможливо забезпечити охорону тих природних об'єктів та їх ресурсів, які підлягають використанню і споживанню. Умови реального життя та визначення природних ресурсів свідчать про те, що вони підлягають використанню та споживанню, у чому полягає їх головне призначення. Тому вони відображають соціально-економічні, виробничо-господарські та побудово-споживчі сторони використовуваних природних об'єктів як засобів споживання. Про охорону таких природних ресурсів можна говорити лише у процесі їх використання у сенсі ощадливості, дбайливості, поміркованості їх використання. Такий підхід сконцентровано в законодавчих вимогах «раціонального використання природних ресурсів» чи «раціонального природокористування»[2].

Між тим науковці слушно наголошують, що неможливо раціонально використовувати землю без урахування законів природи і потенцій-

[1] Каракаш І. І. Право власності на природні об'єкти та їх ресурси в Україні : монографія. Одеса : Юрид. літ., 2017. С. 231.

[2] Там само.

них можливостей навколишнього природного середовища. Важливо постійно підтримувати якісний стан земель і не допускати настання негативних незворотних наслідків у результаті шкідливого хімічного, фізичного чи біологічного впливу. Раціональне використання землі повинно бути невиснажливим, екологічно обґрунтованим і спрямованим на забезпечення сталого розвитку навколишнього природного середовища[1]. У цьому зв'язку доречно зазначити щодо взаємозв'язку та взаємозалежності раціонального природокористування та охорони навколишнього природного середовища, що прослідковується в тому числі у приписах відповідних нормативних актів, але говорити про єдину правову категорію поки зарано.

§ 3. Договірне та дозвільне регулювання раціонального природокористування

Останнім часом має місце тенденція в розвитку екологічного законодавства, що закріплює більш широке застосування різноманітних договірних форм у природокористуванні, у тому числі раціональному. На жаль, екологічне законодавство доволі тривалий час визнавало договірну форму при використанні природних ресурсів як другорядну, що негативно позначилося на ефективному використанні природних ресурсів. Уявляється, що причиною такого стану є те, що екологічне законодавство формувалося в період неефективних методів управління в тому числі і природокористуванням, що забезпечували передусім реалізацію інтересів держави. Однак практика показала, що не можна обмежуватись у природокористуванні лише імперативними методами, що сковують ініціативу природокористувачів, що, зрештою, не приводить до задоволення їх інтересів. Тому виникає потреба в більш детальному вивченні законодавчого регулювання у сфері договірного та дозвільного використання природних ресурсів.

[1] Сидор В. Д. Раціональне використання земель. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Харків : Право, 2016– . Т. 16 : Земельне право та аграрне право / редкол.: М. В. Шульга (голова), В. В. Носік (заст. голови) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2019. С. 536.

Сьогоднішній рівень розвитку не дозволяє суспільству відмовитися від використання природних ресурсів, запаси яких не є безмежними, мають тенденцію до зменшення, а тому для усунення стихійності у природокористуванні суспільство змушене за допомогою права встановлювати спеціальні правила, вимоги щодо охорони природних ресурсів від неекономного, неконтрольованого споживання, негативного впливу техногенних та природних чинників, а також щодо здійснення заходів із відновлення природних ресурсів, їх раціонального використання[1].

Стосовно дозвільної системи у сфері раціонального природокористування й охорони навколишнього природного середовища варто окремо зупинитися на тому, що деякі вчені в її основі виокремлюють декілька базових положень щодо організації їх раціонального використання.

Справедливо стверджується, що при характеристиці дозвільної системи у сфері використання природних ресурсів слід враховувати таке:

– правовий режим природних ресурсів визначається особливим режимом власності на природні ресурси – власності Українського народу, від імені якого права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування;

– суб'єктами отримання дозволів є встановлене природоресурсним законодавством коло суб'єктів – природокористувачів;

– природокористування у більшості випадків має строковий характер, чим визначається і строковий характер дозволу;

– законодавством закріплений вичерпний перелік підстав, умов і вимог, необхідних для отримання дозволу, основою яких є еколого-правові, організаційно-технічні приписи та обмеження;

– імперативність та особлива значущість державного контролю за використанням природних ресурсів[2].

Крім того, роль і місце дозволів в екологічній сфері обґрунтовані й описані багатьма авторами. Як наголошують науковці, дозвіл – це загальна правова гарантія реалізації й захисту права природокористуван-

[1] Малишева Н. Р., Єрофеєв М. І. Науково-практичний коментар до Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища». С. 20, 21.

[2] Кобецька Н. Р. Дозвільне і договірне регулювання використання природних ресурсів в Україні: питання теорії та практики : монографія. Івано-Франківськ : Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника, 2016. С. 78.

ня, тому що його наявність, незалежно від природного ресурсу, який перебуває в користуванні, і незважаючи на те, що отримання того чи іншого об'єкта природи в кожному конкретному випадку має свою специфіку (починаючи з назви дозволу на користування природним ресурсом і закінчуючи процесом його отримання, закріпленими природоресурсовим законодавством), забезпечує суб'єктам природоресурсових правовідносин можливість безпосередньо реалізовувати й захищати надане державою право. Однак треба відмітити, що, розглядаючи спеціальний дозвіл як загальну правову гарантію, варто пам'ятати таке: отримання спеціального дозволу, з одного боку, – це обов'язок суб'єкта, а з іншого – правова гарантія, яка у випадку порушення права природокористувача забезпечить його правовий захист[1].

Висвітлюючи визначене питання, треба вказати, що дозвільне регулювання у сфері природокористування набуває важливого значення в тих випадках, коли для використання певних природних ресурсів через їх особливі характеристики апріорі майже завжди необхідно отримувати відповідні дозволи. Прикладом є надрокористування. Так, ст. 23 Кодексу України про надра встановлює, що землевласники і землекористувачі в межах земельних ділянок, які перебувають у їх власності або користуванні, мають право без спеціального дозволу та гірничого відводу видобувати для своїх господарських і побутових потреб, не пов'язаних із відчуженням видобутих корисних копалин, корисні копалини місцевого значення і торф загальною глибиною розробки до 2 метрів, а також підземні води (крім мінеральних) для всіх потреб, крім виробництва фасованої питної води, за умови що обсяг видобування підземних вод із кожного з водозаборів не перевищує 300 метрів кубічних на добу. Таким чином, законодавець прямо й детально описує лише один із можливих варіантів використання надр без отримання спеціального дозволу й гірничого відводу. Проте дане положення не обмежує повністю права здійснення інших видів надрокористування без дозволів, оскільки їх перелік у Кодексі не є вичерпним, на що вказує частина норми ст. 14 «для задоволення інших потреб»[2]. Щоправда, треба акцентувати, що законодавство в цій сфері більш спрямовано

[1] Черкашина М. К. Юридичні гарантії права природокористування : монографія / за ред. А. П. Гетьмана. Харків : ФІНН, 2010. С. 46–47.

[2] Біловус Р. В. Правові аспекти визначення права загального користування надрами. *Право і суспільство*. 2015. №4, ч. 4. С. 133.

на регулювання тих відносин, для здійснення яких необхідно отримати дозволи. Аналогічна ситуація із землями водного фонду, оскільки, як відзначають деякі автори, проблема в тому, що відсутність законодавчих положень щодо права загального використання таких земель створює громадянам перешкоди і часто взагалі унеможливлює використання ними земельних і водних ресурсів для вільного задоволення життєво необхідних потреб[1].

Незважаючи на наявність значної кількості законодавчих приписів, базовим нормативним актом у сфері дозвільної системи усе-таки є Закон України «Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності». Так, відповідно до ст. 3 цього Закону основними принципами державної політики в питаннях дозвільної системи у сфері господарської діяльності є: захист прав, законних інтересів суспільства, територіальних громад і громадян, життя громадян, охорона навколишнього природного середовища й забезпечення безпеки держави; розвиток конкуренції; прозорість процедури видачі документів дозвільного характеру; додержання рівності прав суб'єктів господарювання під час видачі документів дозвільного характеру; відповідальність посадових осіб дозвільних органів, адміністраторів і суб'єктів господарювання за порушення вимог законодавства з питань видачі документів дозвільного характеру; зменшення рівня державного регулювання господарської діяльності; установлення єдиних вимог до порядку видачі документів дозвільного характеру[2].

Крім того, дозвіл надається на користування певним природним ресурсом, з огляду на що система дозволів у сфері природокористування має різне змістовне наповнення. Саме від об'єкта залежить конкретний вид дозвільного документа, орган, уповноважений його видавати, строк дії тощо. Проте, на думку В. М. Комарницького, за всі-

[1] Костяшкін І. О. Правове регулювання реалізації права загального землекористування громадян на землях водного фонду. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права.* 2004. №4. С. 161–162 ; Trotska M., Cherkashyna M., Sokolova A. Implementation and Protection of the Right to General Water Use in Ukraine: Main Theoretical Problems and Certain Aspects of Judicial Dispute Resolution. *Access to Justice in Eastern Europe.* 2023. Iss. 1 (18). P. 84–96. DOI: https://doi.org/10.33327/AJEE-18-6.1-a000103.

[2] Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності : Закон України від 06.09.2005 №2806-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2806-15 (дата звернення: 10.05.2023).

її зовнішньої розбіжності, ці документи мають єдині ознаки, а саме: констатують визнання державою необхідності відповідної діяльності, її легітимності; впливають на правосуб'єктність осіб, які отримали відповідні дозвільні документи; є передумовою виникнення права природокористування; установлюють умови природокористування з урахуванням особливостей певної діяльності[1]. У свою чергу, Н. Р. Кобецька цілком обґрунтовано виокремила такі спільні ознаки для всіх природоресурсних дозволів: посвідчують конкретно визначений законодавством різновид використання того чи іншого природного ресурсу (лісо-, водо-, надрокористування, використання об'єктів тваринного світу чи інших природних об'єктів); фіксують встановлену мету природокористування; визначають межі поведінки природокористувачів, установлюючи кількісні показники, обсяги, територію, способи використання природних ресурсів та інші подібні параметри; мають строковий характер і закріплюють конкретний строк користування природним ресурсом у межах граничних установлених законодавством строків; видаються з урахуванням особливостей окремого природокористувача і не передбачають можливостей їх вільної переуступки (продажу) іншим суб'єктам (персональний характер); мають характерну письмову уніфіковану форму, реквізити, підлягають обов'язковому обліку, реєстрації, зберіганню; мають передбачений законодавством порядок отримання дозвільних документів[2].

Діяльність, пов'язана з наданням дозволів, передбачає, з одного боку, обмеження свободи дій суб'єктів, а з іншого – дотримання ними можливостей експлуатації матеріальних (природних) благ, і, щоб запобігти будь-яким зловживанням з боку дозвільних органів, повинно бути впорядковано і вичерпно регламентовано[3].

На основі наведених думок науковців і аналізу норми екологічного законодавства як приклад можна навести такі види дозволів у сфері природокористування. Бо, як слушно зазначається, у механізмі спеці-

[1] Комарницький В. М. Дозволи на спеціальне використання природних ресурсів: зміст і значення. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка.* 2012. Вип. 3. С. 197.

[2] Кобецька Н. Р. Природоресурсні дозволи в системі документів дозвільного характеру. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія: Право. 2016. Вип. 36, т. 1. С. 195.

[3] Кобецька Н. Р. Дозвільне і договірне регулювання використання природних ресурсів в Україні: питання теорії та практики. С. 110.

ального природокористування важлива роль належить спеціальним дозволам на використання природних ресурсів. Під ними розуміються документи, що посвідчують право відповідних суб'єктів на використання природних ресурсів. Існують різні форми спеціальних дозволів на природокористування[1].

Так, дозвіл на спеціальне водокористування, відповідно до ч. 2 ст. 49 ВК України, видається територіальними органами центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері розвитку водного господарства. Згідно з приписами Кодексу даний орган уповноважений також видавати дозволи на проведення робіт на землях водного фонду (крім проведення робіт на землях водного фонду у межах прибережних захисних смуг уздовж морів, морських заток і лиманів, у внутрішніх морських водах, лиманах і територіальному морі) і на спеціальне водокористування водними об'єктами в зоні відчуження й зоні безумовного (обов'язкового) відселення території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи. Зауважимо, що у сфері управління й контролю за використанням й охороною вод і відтворенням водних ресурсів Державна служба геології та надр України за погодженням із Міністерством охорони здоров'я України й Державною службою України з питань праці (п. 1 ч. 1 ст. 17) видає дозвіл на користування надрами для розроблення родовищ підземних вод.

Надання спеціального дозволу на користування надрами, продовження строку його дії, внесення змін до спеціального дозволу на користування надрами та до угоди про умови користування надрами здійснюються відповідним дозвільним органом: центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері геологічного вивчення та раціонального використання надр, а щодо ділянок надр, що містять корисні копалини місцевого значення на території Автономної Республіки Крим, – Радою міністрів Автономної Республіки Крим.

Власну форму й назву мають дозволи на спеціальне використання лісових ресурсів на виділеній лісовій ділянці – лісорубні або лісові квитки. Показово, що дозволи в цій сфері екологічних відносин уповноважені видавати не лише компетентні органи виконавчої влади, а й фізичні та юридичні особи. Так, відповідно до ч. 2 ст. 69 ЛК України,

[1] Малишева Н. Р., Єрофеєв М. І. Науково-практичний коментар до Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища». С. 203.

спеціальний дозвіл на заготівлю деревини в порядку рубок головного користування видається Державним агентством лісових ресурсів України (Держлісагентством) або органом виконавчої влади з питань лісового господарства Автономної Республіки Крим, а спеціальний дозвіл на інші види спеціального використання лісових ресурсів – власниками лісів або постійними лісокористувачами.

У сфері використання об'єктів тваринного світу діють дозволи на право переселення об'єктів тваринного світу, організацію роботи з їх штучного відтворення, на право займатися розведенням у напіввільних умовах чи в неволі видів тварин, які занесено до Червоної книги України, на добування мисливських тварин (ліцензія, відстрільна картка тощо), на право користування вогнепальною мисливською зброєю тощо. У земельній сфері існують дозволи на розроблення проєкту землеустрою, на дослідно-промислову розробку родовищ бурштину, інших корисних копалин загальнодержавного значення та/або видобування бурштину, інших корисних копалин загальнодержавного значення, на користування бурштиноносними надрами тощо. Загальними у своїй сфері також є дозволи на користування надрами, на спеціальне використання природних рослинних ресурсів загальнодержавного значення, спеціальне використання природних рослинних ресурсів місцевого значення.

Як попередньо вказувалось, має місце велика кількість органів дозвільної системи, які видають дозволи. За своїм правовим статусом ці органи належать до різних ланок системи органів держави – місцевих органів виконавчої влади, центральних органів виконавчої влади, їх територіальних підрозділів. До дозвільних органів належать і органи місцевого самоврядування тощо. Підкреслюється також, що неузгодженість у системі дозвільних органів пов'язано з недоліками формування системи центральних органів виконавчої влади у сфері охорони та раціонального використання природних ресурсів. Адже сьогодні координацію природоресурсних відомств здійснюють різні міністерства[1].

У цьому зв'язку зазначається, що відповідно до Плану імплементації Директиви Європейського парламенту та Ради 2010/75/ЄС запропоновано розроблення проєкту Закону «Про інтегрований дозвіл»:

[1] Кобецька Н. Р. Дозвільне і договірне регулювання використання природних ресурсів в Україні: питання теорії та практики. С. 256, 257.

«…інтегрований дозвіл повинен видаватися одним органом та замінити собою для осіб, які здійснюють види діяльності, передбачені Додатком 1 до Директиви наступні дозволи: дозвіл на викиди забруднювальних речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами, дозвіл на спеціальне водокористування, дозвіл на здійснення операцій у сфері поводження з відходами». Зазначено, що поки що процедуру видачі інтегрованого дозволу закріплюють у проєктах секторального законодавства, які регулюють відносини, пов'язані з одержанням документів дозвільного характеру (щодо спеціального водокористування)[1].

Варто додати, що повний перелік дієвих в Україні дозволів у сфері природокористування встановлений Законом України «Про Перелік документів дозвільного характеру у сфері господарської діяльності»[2]. Хоча, на думку деяких авторів, наприклад К. І. Апанасенко, сьогодні у процесі правового регулювання відносин, які складаються в разі отримання доступу до використання природних ресурсів і до проведення дій із впливу на навколишнє природне середовище, відбувається певне «накладання» норм різних галузей права[3]. Йдеться про приписи законів України «Про адміністративні послуги», «Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності».

Аргументуючи власні погляди, В. М. Комарницький наголошує, що в еколого-правових наукових дослідженнях спеціальні дозволи визначаються передусім як правовстановні документи, з якими пов'язу-ється виникнення права природокористування[4]. Така правовстановна функція простежується у фактичній передачі з боку держави й уповноважених її органів права на користування певним природним ресурсом, у встановленні механізмів, способів фіксації такої передачі тощо.

Науковці визначають, що природоресурсний дозвіл можна визначати як:

[1] Краснова Ю. А. Право екологічної безпеки України: теоретичні аспекти : монографія / за заг. ред В. М. Єрмоленка. Київ : НУБіП України, 2017. С. 258.

[2] Про Перелік документів дозвільного характеру у сфері господарської діяльності : Закон України від 19.05.2011 № 3392-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3392-17 (дата звернення: 10.05.2023).

[3] Апанасенко К. І. Про правову природу та правове регулювання дозвільних відносин у сфері природокористування та охорони навколишнього природного середовища. *Економіка та право*. 2018. № 2. С. 20.

[4] Комарницький В. М. Право спеціального природокористування : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2012. С. 23.

– результат волевиявлення компетентних суб'єктів (власників природних ресурсів або уповноважених ними осіб), спрямований на передачу права користування визначеною частиною природного ресурсу з дотриманням передбачених законодавством та конкретизованих дозволом умов використання даного виду природного ресурсу у встановлених межах;

– офіційний письмовий документ, що має персонофікований характер, видається за встановленою процедурою та фіксує, оформляє право природокористувача здійснювати зазначений у ньому вид використання конкретного природного ресурсу;

– юридичний факт, який (самостійно або в сукупності з іншими юридичними фактами) породжує виникнення відносин використання природних ресурсів[1].

До наведеного вище варто додати, що на практиці існує тісний взаємозв'язок між наданням дозволів на користування природним об'єктом і договірним встановленням природокористування, а тому виникає питання про співвідношення і пріоритетність того чи іншого виду регулювання відносин. Наприклад, договір про умови ведення мисливського господарства укладається на основі попередньо прийнятого рішення місцевої ради про надання мисливського угіддя для ведення мисливського господарства користувачу відповідного мисливського угіддя. Своєю чергою, договір довгострокового тимчасового користування лісами укладається між постійним лісокористувачем або власником лісів і тимчасовим лісокористувачем згідно з рішенням органу виконавчої влади або органу місцевого самоврядування. Розглядаючи дані випадки, І. І. Каракаш вважає, що визначальними є підстави виникнення права природокористування. Науковець відрізняє адміністративно-правові й цивільно-правові підстави. На переконання вченого, адміністративно-правові зумовлюють необхідність прийняття рішень про надання природних ресурсів у користування, які, своєю чергою, можуть мати форму рішень, постанов, розпоряджень, дозволів, ліцензій, посвідчень, ордерів, квитків тощо. При цьому, як відмічає науковець, адміністративно-правові підстави мають відповідати всім вимогам дозвільного способу надання природних об'єктів у користування[2]. Крім

[1] Кобецька Н. Р. Дозвільне і договірне регулювання використання природних ресурсів в Україні: питання теорії та практики. С. 86.

[2] Природноресурсове право України : навч. посіб. / за ред. І. І. Каракаша. Київ : Істина, 2005. С. 115.

того, можна зробити логічний висновок і про те, що договір у даних випадках практично має похідний і вторинний характер. Слід також наголосити, що науковець зазначає, що з поступовим поверненням природних об'єктів та їх ресурсів у цивільно-правовий обіг та розвитком ринкових відносин за участю в них природних багатств країни цивільно-правові підстави використання природних ресурсів будуть розширюватися та набувати нових договірних форм. Такий висновок випливає із сучасної тенденції розвитку земельного та лісового законодавства[1].

У літературі науковці обґрунтовують необхідність замінити надання дозволу укладенням договору у випадках господарсько-промислового освоєння природних ресурсів. Такими видами є, наприклад, геологічне вивчення і видобування корисних копалин, промислове рибальство, промислова рубка лісу (рубки головного користування). Наголошується, що саме договірне регулювання в названих вище випадках забезпечить ефективне поєднання та баланс суспільних (публічних) екологічних інтересів і приватних господарських інтересів природокористувачів, формальну чіткість, визначеність і взаємність прав та обов'язків держави і суб'єкта господарювання, їх гарантування та захист[2].

Стверджується, що за таких випадків у процесі природокористування є потреба використання декількох природних об'єктів одночасно. Найчастіше такий комплексний характер природокористування засновано на об'єктивному зв'язку тих чи інших природних об'єктів з земельною ділянкою, на якій вони містяться. Підставою виникнення такого комплексного природокористування може стати договір, предметом якого слід визнати діяльність із використання не окремого природного компонента (землі, надр, вод та ін.), а цілісного природного комплексу. Такі договори можуть укладатись у разі рекреаційного, оздоровчого використання природних ресурсів, використання природних ресурсів на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду[3].

У цьому зв'язку слід зазначити, що є загальновизнаним і в законодавстві, і в науці приватного права проведення декількох специфічних класифікацій договорів за різними критеріями, серед яких вирізняються, так би мовити, чисті, змішані й комплексні договори.

---

[1] Екологічне право України : підручник / за ред. І. І. Каракаша. С. 179.

[2] Кобецька Н. Р. Дозвільне і договірне регулювання використання природних ресурсів в Україні: питання теорії та практики. С. 259.

[3] Там само. С. 268, 269.

До питання про змішані й комплексні договори правознавці зверталися неодноразово. Так, загальновизнаним є твердження яке полягає в тому, що комплексні правові явища (у тому числі договори) є поєднанням різногалузевих елементів, а змішані договори містять елементи різних договорів одногалузевої належності[1].

Спираючись на висновки правників, договори оренди, зокрема вод (водних об'єктів), слід визначати не як комплексні, а як змішані, бо вони застосовуються, підкреслюємо, у рамках однієї галузі права – екологічної. Якщо розглянути більш детально такий договір, можемо зробити висновок, що в ньому містяться питання, які стосуються і земельного, і водного права. Земля, як і водні об'єкти, хоча в цілому і виступають самостійними природними об'єктами, але безпосередньо використання одного з них не є можливим без певного впливу на інший. Отже, в подібному договорі існують два самостійних природних об'єкти і дві групи суспільних екологічних відносин (водних і земельних). Проте, незважаючи на змішаність у ньому елементів, головними є водні відносини, оскільки дії сторін спрямовано на використання певних водних об'єктів. Відповідно, у змішаному договорі паралельно з головною його спрямованістю, зумовленою природою, своєрідністю відносин, що регламентуються, які потребують використання відповідної правової форми, необхідно також вирізняти й допоміжні, вторинні його риси, налаштовані на досягнення цієї домовленості[2]. До договору у певних частинах застосовуються правила про ті договори , елементи яких в ньому містяться, якщо інше не встановлено договором або не випливає із суті договору[3].

Дослідження та достеменне тлумачення змішаних і комплексних договорів має важливе теоретичне і практичне значення (на чому наголошує у своїй праці Н.Р. Кобецька[4]). Так практична їх роль полягає в тому, що при їх застосуванні зникає потреба в укладанні декількох

[1] Цивільний кодекс України: коментар, Харків: ТОВ Одісей, 2003. С. 445–446.

[2] Соколова А. К. Флористичне право України: проблеми формування та розвитку : монографія. Харків : Право, 2009. С. 225.

[3] Цивільний кодекс України: коментар, Харків: ТОВ Одісей, 2003. С. 445–446.

[4] Кобецька Дозвільне і договірне регулювання використання природних ресурсів в Україні: питання теорії та практики. С. 168-180.

договорів (приміром, окремо договорів оренди земельних ділянок, водних об'єктів тощо) для досягнення однієї кінцевої мети[1].

Варто додати, що співвідношення дозвільного й договірного регулювання раціонального природокористування можна чітко простежити, вивчивши природу еколого-правових договорів. На сьогодні науковці досліджували зазначене питання, а саме пропонували авторське формулювання «еколого-правового договору» та визначали його особливості. Також, за визначенням М. В. Краснової, під еколого-правовим договором узагальнено доцільно розуміти угоду двох і більше сторін із приводу використання природних ресурсів та об'єктів природи, їх відтворення й охорони довкілля, а також забезпечення екологічної безпеки громадян, у якій визначаються права й обов'язки сторін для досягнення єдиної мети при додержанні еколого-правових приписів[2]. Вказане видається цілком обґрунтованим, бо, згідно з теорією екологічного права, договори у сфері природокористування мають відповідати певним типовим формам, затвердженим компетентними центральними органами виконавчої влади. На сьогодні чинними типовими формами є Типовий договір оренди землі, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 03.03.2004 № 220[3], Типовий договір постачання природного газу побутовим споживачам, затверджений Національною комісією, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг[4], Примірний договір довгострокового тимчасового користування лісами, затверджений наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 07.09.2012 № 551[5], Типові договори користування на умовах оренди частиною

[1] Соколова А. К. Флористичне право України: проблеми формування та розвитку. С. 225.

[2] Краснова М. Теоретико-правові питання поняття та видів договорів в екологічному праві України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка.* 2010. Вип. 84. С. 10.

[3] Про затвердження Типового договору оренди землі : постанова Каб. Міністрів України від 03.03.2004 № 220. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/220-2004-п (дата звернення: 10.05.2023).

[4] Про затвердження Типового договору постачання природного газу побутовим споживачам : постанова Нац. коміс., що здійснює держ. регулювання у сферах енергетики та комун. послуг, від 30.09.2015 № 2500. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1386-15 (дата звернення: 10.05.2023).

[5] Про затвердження Примірного договору довгострокового тимчасового користування лісами : наказ М-ва аграр. політики та продовольства України від 07.09.2012 № 551. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0551730-13 (дата звернення: 10.05.2023).

рибогосподарського водного об'єкта, акваторією (водним простором) внутрішніх морських вод, територіального моря, виключної (морської) економічної зони України для цілей аквакультури, затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 30.09.2015 № 981[1], Типовий договір оренди землі в комплексі з розташованим на ній водним об'єктом, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 02.06.2021 № 572[2].

Тим не менш вбачається за доцільне акцентувати на тому, що навіть у таких публічних типових формах можна виявити елементи диспозитивного методу правового регулювання, тобто договірного. Так, у прикінцевих положеннях Типового договору оренди землі міститься припис, згідно з яким за згодою сторін у договорі оренди землі можуть зазначатися інші умови, а в Примірному договорі довгострокового тимчасового користування лісами передбачено, що сторони самостійно за згодою визначають розмір і порядок відшкодування збитків за погіршення стану і корисних властивостей лісової ділянки, що була виділена в користування (пункти 16, 17). Своєю чергою, відповідно до Типового договору користування на умовах оренди частиною рибогосподарського водного об'єкта для цілей аквакультури сторони мають право за згодою визначати додаткові заходи для збереження об'єкта оренди під час його використання (п. 14). Зокрема, суть додаткових умов, які віддаються на розсуд сторін, може зводитися до забезпечення раціонального природокористування. Таким чином, у сфері договірних відносин щодо природокористування можливі не лише імперативні засоби, а й диспозитивні. Запропоновані переліки умов у типових, примірних договорах не є вичерпним, адже зміст еколого-правових договорів є занадто ємним та різноманітним, тому зводити цей зміст до визначеного переліку умов навряд буде правильним та виправданим. Тут повинна мати місце широка ініціатива сторін з урахуванням специфіки кожного договору, що укладається.

[1] Про затвердження типових договорів користування на умовах оренди частиною рибогосподарського водного об'єкта, акваторією (водним простором) внутрішніх морських вод, територіального моря, виключної (морської) економічної зони України для цілей аквакультури : постанова Каб. Міністрів України від 30.09.2015 № 981. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981-2015-п (дата звернення: 10.05.2023).

[2] Типовий договір оренди землі в комплексі з розташованим на ній водним об'єктом : затв. постановою Каб. Міністрів України від 02.06.2021 № 572. *Офіційний вісник України.* 2021. № 46. Ст. 2868.

Викликає інтерес і те, як проблема співвідношення договірного й дозвільного регулювання раціонального природокористування вирішується на практиці. Прикладом є питання щодо визначення моменту юридичної чинності договорів оренди природних ресурсів, зокрема землі. Так, за нормами цивільного права договір є укладеним, якщо сторони досягли згоди з усіх істотних умов договору, а за ст. 15 Закону України «Про оренду землі» однією з істотних умов відповідного договору є дата укладення і строк дії договору оренди[1]. Термін дії такого договору визначається за згодою сторін, починаючи з моменту його дії. Цей договір підлягає державній реєстрації, оскільки безпосередньо право оренди земельної ділянки підлягає державній реєстрації відповідно до закону (ч. 5 ст. 6 Закону України «Про оренду землі»). Аргументом на користь того, що договір набирає чинності з моменту його укладення, якщо інше не визначено договором чи законом, є ст. 631 Цивільного кодексу (ЦК) України. Спеціальною щодо цього нормою є ч. 1 ст. 19 вищезгаданого Закону: «Дата закінчення дії договору оренди обчислюється від дати його укладення. Право оренди земельної ділянки виникає з моменту державної реєстрації такого права».

Наразі з правовими позиціями Верховного Суду із зазначеного питання можна ознайомитися за такими матеріалами: постановою Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 15.03.2018 у справі № 136/2211/15-ц[2].

Отже, подібні роз'яснення Верховного Суду дійсно мають важливе значення для усунення певних правових колізій та прогалин, проте раціоналізація передбачає більш точний підхід до визначення прав і обов'язків громадян у сфері природокористування, а тому відповідні висновки мають знаходити своє відображення в законодавстві.

Додамо, що також слід звернути свою увагу на підстави та порядок припинення права природокористування. Так, відповідно до абзацу першого ч. 7 ст. 4[1] Закону України від 06.09.2005 «Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності»[3] звернення суб'єкта господа-

[1] Про оренду землі : Закон України від 06.10.1998 № 161-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161-14 (дата звернення: 10.05.2023).

[2] Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 15.03.2018 у справі № 136/2211/15-ц (провадження № 61-5839 св 18). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/72819366 (дата звернення: 10.05.2023).

[3] Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності : Закон України від 06.09.2005 № 2806-IV.

рювання із заявою про анулювання документа дозвільного характеру є однією з підстав анулювання відповідного документа дозвільним органом. Таким чином регламентовано добровільну відмову від права спеціального природокористування, необхідною умовою якої є факт волевиявлення суб'єкта, що в цьому випадку знаходить свій прояв у поданні відповідної заяви до компетентного органу. Важливим є встановлення дійсності факту добровільної відмови, відсутності фактів, які б говорили про намагання природокористувача приховувати факт порушення своїх обов'язків під час реалізації права природокористування[1]. Як вбачається, прийняття рішення про припинення права на спеціальне природокористування є також є обов'язковим. Так, за Законом дія документа дозвільного характеру припиняється через 10 робочих днів із дня винесення дозвільним органом рішення про анулювання такого документа[2]. Відповідно, дії як із боку природокористувача, так і з боку компетентного органу є взаємопов'язаними.

Отже, на основі вищевикладеного можна зробити висновок, що дозволи й договори у механізмі правового регулювання відносин раціонального природокористування, з одного боку, виконують роль юридичних фактів, а з іншого – виступають формами регулювання відповідних відносин. Тому в подальшому важливо закріпити системний (послідовний) підхід до встановлення тих чи інших способів регулювання використання природних ресурсів, тобто ефективно поєднати прямий адміністративний вплив і гнучкість договірного регулювання, виходячи з пріоритету захисту екологічних природоохоронних інтересів, мінімізації екологічної шкоди, забезпечення раціонального й ефективного природокористування[3].

Багато вчених наголошують на тому, що в договірному механізмі використання природних об'єктів пріоритетними напрямами вдосконалення є розширення сфери його застосування, запровадження нових видів договірних конструкцій (природоресурсна концесія, природоресурсні сервітутні договори, оренда цілісних природних комплексів тощо), перегляд і вдосконалення форми, деталізація змісту типових договорів у сфері природокористування.

---

[1] Кирєєва І. В. Правове регулювання добровільної відмови від спеціального природокористування. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 1. С. 112. URL: http://lsej.org.ua/1_2019/30.pdf (дата звернення: 10.05.2023).

[2] Там само. С. 110–113.

[3] Кобецька Н. Р. Дозвільне і договірне регулювання використання природних ресурсів в Україні: питання теорії та практики. С. 271.

Актуальним є питання удосконалення дозвільного механізму у сфері раціонального природокористування, особливо враховуючи його основні цілі. Зазначене удосконалення повинно передбачати передусім уніфікацію законодавства в зазначеній галузі (наприклад потребує вдосконалення дозвільний порядок проведення наукових досліджень на континентальному шельфі й у виключній економічній зоні[1]) тощо.

Проведений аналіз законодавства показав необхідність розширення сфери застосування договірної форми використання природних ресурсів (землі, лісів, вод, надр, тваринного світу та ін.), яка забезпечує найбільш повну самостійність та ініціативу природокористувачів, їх юридичну рівність, що сприяє, своєю чергою, більш ефективному та раціональному використанню основних природних ресурсів у сучасних умовах, а це диктує необхідність спеціального правового регулювання договірних відносин, що виникають у процесі користування природними ресурсами. Аналіз чинного законодавства про договори на користування природними ресурсами показує, що правове регулювання договірних відносин потребує удосконалення. Таке удосконалення доцільно здійснювати в певних напрямах[2].

Як слушно наголошують фахівці, досліджуючи правові режими не тільки договірних форм використання природних ресурсів, а й дозвільної системи у цій сфері та сучасні тенденції правового регулювання, доцільно передбачити розширення зазначеного договірного регулювання[3].

[1] Щербина О. М. Історія правового регулювання використання природних ресурсів України та Канади: порівняльний аналіз. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2010. № 12. С. 134.

[2] Соколова А. К. Договори на користування природними ресурсами : автореф. дис. 19 с.

[3] Кобецька Н. Р. Дозвільне і договірне регулювання використання природних ресурсів в Україні: питання теорії та практики. С. 259.